

שירת הברבור

באגם המיתוס*

נעמה רמות

מוצרט מת חמש דקות לפני אחת בחמישה בדצמבר 1791, חודשיים לפני יום הולדתו השלושים ושישה. מיתוסים רבים נוצרו על נסיבות מותו בשבועות ראשונים לאחר פטירתו, הפכו לחלק מה"ביוגרפיה הרשמית" במאתיים השנים הבאות והופצו בעיקר בזכות הצלחתו העצומה של הסרט "אמאדוס". הנצחת המיתוסים ומעמד האמת שרכשו הטרידו את המוזיקולוג ד"ר ויליאם סטאפורד () והוא בדק אותם בדיקה מדוקדקת בעזרת כל העדויות בספרו הביקורתי המיתוסים של מוצרט ().

* סקירת ספרו של ויליאם סטאפורד :

הנה דוגמה לסיפור שהפך למיתוס בפרשת הרקוויאם שהזכרה רבות: בחודשים האחרונים לחייו היה מוצרט חולה וטרוד במחשבות על מוות קרב. במכתב לליברטיסט דה פונטה הוא כותב שמזמין הרקוויאם נשלח בידי שמים, ולאישתו "...תחושת החזקה שכותב אני את היצירה למעשה עבורי". יום אחד לפני מותו ערך חזרה על היצירה בחברת ידידיו, אולם משהגיעו לפרק ה"לקרימוזה" נשבר מוצרט ופרץ בבכי מר. סיפור זה המופיע בביוגרפיות רבות, הוא מפוקפק ובוודאי כוזב. הרזון ואלזג () ולא שליחו של כוח עליון הזמין אנונימית את הרקוויאם לזיכרה של אישתו. היה בכונתו לבצעו כיצירה שהוא עצמו כתב. את המכתב לדה פונטה מוצרט לא כתב. אין אף עדות לכך שמוצרט חשב שהוא עומד למות עד ליומיים האחרונים של מחלתו. סיפור החזרה האחרונה על ערש הדווי אינו ניתן לאימות: על פי עדות רופאיו ובני משפחתו, בשלב זה של המחלה ידיו ופרקי גופו היו נפוחים ולא היה יכול לנוע כלל, לא כל שכן לשבת ולנצח. לא ברור כיצד היה יכול המלחין לפרוץ בבכי בעת החזרה על ה"לקרימוזה", שהרי בכתב היד נכתבו שמונה תיבות בלבד.

מטרידות יותר הן עדויות עדי הראייה שהן מקור המידע החשוב לגבי חייו ומותו של מוצרט:

בתיאור הופעתו החיצונית כותב ניסן (), בעלה השני של קונסטנצה, כי עיניו של מוצרט היו חודרות וגדולות ומבטן הלוהט העיד על גאוניותו, ובמשפט הבא-שהיו עמומות ומבטן חסר המבע העיד על פיזור דעת.

גישתו סופי העידה שביום מותו עסק מוצרט בכתיבת הרקוויאם. ולביוגרף אחר אמרה: מוצרט הכתיב לתלמידו את המשך היצירה משום שידיו היו משותקות. היא מדווחת על שמוצרט איבד את הכרתו כמה שעות לפני מותו, ואילו קונסטנצה הצהירה שמוצרט מת בפתאומיות רגע לאחר ששוחח עימה בעירנות. הקורא בוודאי הבחין בסתירות בין ההצהרות לעיל, שאמיינותן מתערערת גם בשל העובדה שתועדו כשלושים שנה לאחר האירועים עצמם.

מה הייתה מחלתו האחרונה של מוצרט? האם הורעל על ידי אויביו, ונקבר כ"כלב" כפי שמוצהר בביוגרפיות רבות? הבדיקה הקפדנית שערך סטאפורד קובעת חד משמעית שלא היו דברים מעולם.

להלן הגירסאות העקרויות למיתוסי הרצח, הקבורה והמחלה: העדות הראשונה להרעלה ניכתבה בעיתון בפראג חודש לאחר מות המלחין. ב-1823 נקב העיתון בשמו של סליירי () כרוצח. זמן קצר לאחר מכן ניסה סליירי להתאבד וסיים את חייו במוסד לחולי רוח. מכאן והלאה השמועות שסליירי הודה ברצח מתוך קנאה התפשטו במהירות. מחזהו של פושקין "מוצרט וסליירי" הציג זאת כעובדה מוכחת ובספרו של חוקר רוסי מ-1953 נטען כי וידויו של סליירי נמצא בארכיב בווינה.

האם הורעל מוצרט על ידי סליירי? כל העדויות נגדו הן בגדר שמועות בלבד. הראיות בכתב מצביעות על הכיוון ההפוך: הווידוי מווינה אינו קיים ואין אף ראיה שסליירי הודה אי פעם ברצח.

ב-1823 הוא מספר לתלמידו "אני מבטיח לך באמונה, שאין כל אמת בשמועה האבסורדית שהרעלתי את מוצרט... אנה הגד לעולם שזוהי רשעות טהורה, שסליירי הזקן, שבקרוב ימות, אמר לך זאת". אמנם קיימות עדויות ליחסים מתוחים בין מוצרט לסליירי אך לצידן קיימות עדויות הפוכות: המוזיקולוג רובינס לאנדון () מציין שסליירי שהיה אחראי על ניהול עונת הקונצרטים באפריל 1791, בחר לנצח בפתיחתה על אחת משלוש הסמפוניות האחרונות שכתב מוצרט. עובדה זו מוכיחה שלא ייתכן שהיה אויבו בלב ובנפש. עדות נוספת לכך עולה ממכתב של מוצרט שבו תיאר את פגישתם האחרונה בהופעת "חליל הקסם": "...אינך יכולה לשער עד כמה מקסימים היו (סליירי ובת לווייתו) ועד כמה אהבו לא רק את המוזיקה שלי, אלא גם את הליברטו והכול... מעולם לא ראו אופרה כה מענגת ויפה, אמרו, עד שראוי לה להיות מוצגת לפני הקיסר... לא היה קטע אחד מהפתיחה ועד למקהלה האחרונה שסליירי לא קרא לאחרי "בראבו", ונראה שלא היה יכול להודות לי מספיק על חביבותי..."

את הסיפור המצמרר ביותר בסדרת הסיפורים על מותו של מוצרט כתב דאומר () ב-1861: במשך אלפי שנים קיים ארגון סודי הדוגל באנרכיה, שמוראו היחידי הוא הנצרות. מטרתו להשתלט על העולם, תחת מסווה של תנועות "הבונים החופשיים" ו"המשכילים". חברים בו אריסטוקרטים רבים וביניהם יום, וולטר ומוצרט. האחרון נשבה בתמימותו ברעיונות החופש והאחוה והצטרף ל"בונים החופשיים". אולם אמונתו הקתולית הייתה חזקה ומשעמד על כוונותיו האמיתיות של הארגון, (המיוצגות באופרה "חליל הקסם" כסמל למאבק בין הכנסייה לכוחות השחור), החליט להקים ארגון מתחרה. לאחר שגילה את סודו לשטאדלר (), בגד בו זה והסגירו לידי הארגון שדאג להרעילו ולקברו קבורה אנונימית ובזויה. לסיפור זה יש גרסה נוספת משנת 1936, הטוענת שהיהודים והיעקובינים הם אלה העומדים בראש הארגון, ודואגים לחסל כל ניצוץ לאומי גרמני.

הסיפורים שמוצרט נרצח ע"י ה"הבונים החופשיים" ממשיכים עד 1970. בכולם נטען שנסיונות המוות לא נחקרו מעולם היות שבין חברי האירגון היו הקיסר, הביוגרפים של מוצרט וידידיו הקרובים.

קיימות עדות ניצחת כנגד כל סיפורי ההרעלה: הרופאים שטיפלו במוצרט כלל לא העלו אפשרות זו. סטאפורד מוכיח בוודאות שהם הכירו היטב את כל הסימנים שיכולים להיות לכל סוגי הרעל, ואף טיפלו במקרים אלה. כל הגרסאות של הסיפור כוללות עדויות הסותרות מידע בדוק, כגון הזמן שבו הצטרף מוצרט לארגון והיקף פעילותו. לפי הרשימות של חברי הארגון, הביוגרפים והקיסר בוודאות לא נמנו עימם ומעט מאוד יהודים הורשו להתקבל אליו. הסיפורים נבנים על בסיס רכילות שפרחה באותה התקופה על ה"בונים החופשיים", שהיה ברובו ארגון א-פוליטי, ופתח עבור אנשים דוגמת מוצרט דרך ליצירת קשרים עם הארסטוקרטיה ולקידום בסולם החברתי. משענתם היחידה היא האינטרפרטציות הלוקיות ל"חליל הקסם". העובדה ששני מחברי המיתוס זכו להגיע לשיבה טובה מוכיחה בעליל שהארגון אינו מחסל את מתנגדיו. מדוע נוצרו מיתוסים אלה? סטאפורד מצביע על מניע פשוט ואנושי: הצורך המצוי באדם לארוג תבניות לתוך אירועים ולהתעלם מעדויות כדי למצוא משמעות למוות, תהא זו מעוותת ככל שתהיה.

ההאשמה שמוצרט זכה לקבורת קבצנים אנונימית, שאיש לא ליווה את ארונו וששרידי גופתו חוללו, מהווה ציר מרכזי בסיפורים שצוינו וברבים אחרים. מחקריו של ד"ר באר () הפריך סיפורים אלה בוודאות מוחלטת. ב-1791 היו שלושה סוגי קבורה אפשריים בתשלום, מלבד קבורת קבצנים: הראשון באחוזות קבר היה שמור לארסטוקרטיה בלבד. השני בקבר ליחיד היה כרוך בתשלום גבוה ועל כן רוב אזרחי ווינה וביניהם מוצרט נקברו בקבורה מהסוג השלישי, לא בקבר המוני אלא בקבר שהכיל חמישה או שישה ארונות. קברים אלה פונו על פי החוק כל תשע שנים, בשל מצוקת המקום בבתי הקברות.

לאחר טקס האשכבה בקתדרלת סנט-סטפן שבו נכחו קרובי משפחה ועמיתים, הושאר ארונו של מוצרט בקפלה משום שהתקנות חייבו ארבעים ושמונה שעות בין המוות לקבורה. בערב הלוויה פרצה סופה עזה. הסערה, החושך והדרכים המשובשות לא אפשרו למתאבלים ללוות את הארון עד לבית הקברות שהיה רחוק מחוץ לעיר, וכאשר הגיעו לשעריה נאלצו לחזור על עקבותיהם. לסיכום, קבורתו של מוצרט הייתה רגילה לחלוטין ותאמה את תנאי התקופה.

מוצרט מת מוות טבעי. אולם מה הייתה מחלתו האחרונה? סטאפורד מספק סקירה נרחבת של כל העדויות והמחקרים הרפואיים בנושא הבנוי כפרמידה הפוכה: מסמכים מעטים (וסותרים בחלקם) עומדים בבסיס הפרמידה, ותומכים גוף רחב של ספרות משנית. העדויות ממקור ראשון בדבר ימיו האחרונים מועטות, והן נגבו כארבעים שנה לאחר המוות. לעומתן קיים מספר גדול של דיווחים על מה שכביכול ראו העדים, ורובם מעורפל ולא אמין. במוצרט טיפל ד"ר קלוסט () מהרופאים המפורסמים בווינה ועמיתו. עדות היחידה כתובה בתעודת הפטירה: חום גבוה ופריחה. עבור רופאים אז והיום זו אינה דיאגנוזה המסבירה את המוות, אלא תיאור הסימפטומים בלבד. במהלך השנים הוצעו אבחנות רבות למחלה האחרונה, כולן הופרכו לאחר בדיקה מדוקדקת. כיום ברור שהמחלה הייתה חום ראומטי, הנגרם מהידבקות בסטרפטוקוק הפוגע במעברי האוויר ובפרקים, וסימניו חום גבוה, הזעה ונפיחות המונעת תזונה. כל הסימנים הנ"ל מתאימים לאלה הנכללים בעדויות בני משפחתו. קיימות שתי אפשרויות לסיבת המוות: התפרצות מחודשת של המחלה שמוצרט חלה בה בילדותו גרמה לפגיעה בשסתומי הלב או שחרור קריש דם פגע בהם בדרך עקיפה. כאשר נגרם זיהום (וללא טיפול באנטיביוטיקה) המחלה קטלנית.

בנקודה זו יש רלוונטיות רבה לשיטות הטיפול במוצרט: ד"ר באר חושף את התאוריה העקרית שלמדו ועל פיה עבדו הרופאים, ומקורה ברפואה היוונית העתיקה: הבריאות תלויה באיזון של ארבעה גורמים-דם, ליחה לבנה ומרה שחורה וצהובה. בזמן מחלה האיזון מופר, ותפקיד הרפואה להחזירו לקדמותו. על כן ניסו הרופאים לעצור את התפשטותה באמצעות שיטות הטיפול המסורתיות: הקזות דם תכופות וסמי הקאה. התוצאות היו הרסניות משום שהטיפול הלקוי יצר כנראה את הזיהום שהוביל למוות. חום ראומטי אינו יוצר פריחה (המצוינת בתעודת הפטירה) אך זו יכולה להיות תוצאה של זיהום ושל תנאי היגינה לקויים.

עובדות אלה מעלות אפשרות מחרידה: הרופאים נתנו סמי הקאה לאדם שכל תנועה גרמה לו כאב, הם הקיזו את דמו וכשמצבו החמיר עשו זאת שוב. טיפול זה היה הרסני למוצרט, שהיה בעל לב חלש וגוף קטן. כך הביא טיפולם של הרופאים הטובים בווינה להתדרדרות מהירה ולזיהום שהפך את המחלה שבה חלה מוצרט לקטלנית.

נושא חוזר בביוגרפיות רבות היה הניסיון להסביר את מותו של מוצרט באמצעות אורח חייו, כדרמה קוהרנטית המתפתחת בשל שתייה מופרזת, חיבה להימורים, פזרנות והתרועעות עם נשים רבות עד להרס עצמי ומוות: אנקדוטות רבות מתארות את מוצרט מלחין בבתי מרוח, שותה בירה ויין, משחק ביליארד ומהמר. המיתוס החל את חייו במשפט אחד באחת מהביוגרפיות הראשונות: מוצרט היה שיכור בשעה שכתב את הפתיחה ל"דון ג'ובאני". על סמך משפט זה פותחו ארבע גרסאות בנוגע לנסיבות, לאירועים ולכמות האלכוהול שנהג לשתות. סטאפורד בדק את הסיפורים האלה מול עדויות מהימנות (אחותו של מוצרט, גיטתו ועוד) והגיע למסקנה שמוצרט בהחלט נהנה לשתות, אבל למרות החלק הגדול שמילאו המשקה וההימורים בסיפורים על מוצרט אין עדויות לטענה שמילאו תפקיד דומה גם בחייו.

רבים תיארו את חיי אהבה הפעילים של מוצרט עם משרתות, תלמידות וצינינו אפילו קשר תמוה עם בת דודתו. עורק עשיר של רכילות מסוג זה נוצר סביב הופעת הבכורה של "דון ג'ובאני" בפראג. דווח שמוצרט היה מאוהב בזמרת שרה את תפקיד דונה אנה, ובמקור אחר דווח שהיה מאוהב בזו ששרה את תפקיד צרלינה. לגבי "חליל הקסם" סופר שנכתב כתמורה לחסדיה של שחקנית, שבנוסף להם העניקה למוצרט מחלה שהובילה למותו. רשימת הנשים ממשיכה לגדול מאז 1986.

הסיפור על אדם שתאוותו לנשים מוליכה אל מותו היא ארכיטיפ עתיק שמוצרט עצמו חיבר לו מוזיקה ב"דון ג'ובאני".

בנושא זה, קובע סטאפורד, מדובר על שמועות שאינן ניתנות להוכחה. אומנם סביר להניח שהיה להן בסיס שלמוצרט היו כמה "הרפתקאות" במסגרת מידת החופש שאפשרו כללי החברה במאה ה-18, אולם אי אפשר להסיק שהתנהגותו הייתה הוללת ומתירנית.

הסיפורים נושאים אופי רכלותי יותר מאשר עובדתי וניתן להעמיד לצידם את המכתבים שמוצרט כתב לאשתו בתקופות ששהתה במרחצאות בבאדן. במכתבים אלה הוא מביע את מסירותו ואת אהבתו אליה שגבלה באובססיה: הוא מתחנן שתכתוב לעתים קרובות, מביע חשש שמא תבגוד בו עם אחר ועוד.

בספרו של סטאפורד מופרכים מיתוסים רבים לאחר בדיקה קפדנית של מקורם ושל העדויות העומדות בבסיסם, כגון מוצרט הילד הניצחי, סיפור הגאון האקסנטרי, המורד, מוצרט הפזרן, הכשלוך בניהול כספים ועוד. במקרים רבים מספק סטאפורד הסברים מבוססים אחרים, אולם בחלקם הוא קובע שבשל מספרן המועט של העדויות קיים יותר מהסבר אחד לתופעה ולכיש שאלות שנוותרות ללא מענה. הדמות שעולה מהספר היא דמותו של מוצרט כאדם, דמות שאפשר להבינה ולהעריכה כאנושית, ללא מידע מסולף. קריאתו קלה ומהנה והוא מומלץ לכול.

Stafford, William. **The Mozart Myths: A Critical Reassessment**,
Stanford, California: Stanford University Press, 1991.